

УДК 069:[357.4+629.78](477)«19»

С.В. Лосінська

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ МУЗЕЇВ ІСТОРІЇ АВІАЦІЇ І КОСМОНАВТИКИ В УКРАЇНІ З СЕРЕДИНИ ХХ ст.

В статті досліджується питання історичних передумов створення перших музейних установ авіаційно-космічного профілю в Україні за радянських часів. Аналізується процес формування мережі авіаційно-космічних музеїв. Переважна більшість цих музеїв мала відомчий характер і була організована на громадських засадах при різних державних і наукових установах, підприємствах та навчальних закладах.

Ключові слова: авіаційно-космічний музей, авіаконструктор, авіаційно-ремонтне підприємство, авіація, літакобудування, льотчик, космонавтика, ракета.

В статье исследуется вопрос исторических предпосылок создания первых музейных заведений авиационно-космического профиля на Украине в советское время. Анализируется процесс формирования сети авиационно-космических музеев. Подавляющее большинство этих музеев имели ведомственный характер и были организованы на общественных началах при разных государственных и научных учреждениях, предприятиях и учебных заведениях.

Ключевые слова: авиационно-космический музей, авиаконструктор, авиационно-ремонтное предприятие, авиация, самолетостроение, летчик, космонавтика, ракета.

The question of history pre-conditions of creation of the first museum establishments of aviation-space type on Ukraine in soviet time is explored. The process of forming of network of aviation-space museums is analysed. The conclusions that the creation, formation and development of a network of museums aviation and astronautics in Ukraine began in Soviet times in the second half of the twentieth century. Their emergence has led to low factors whole political, economic and socio-cultural. The first aviation museum and museum rooms appear to enterprises and institutions aviation industry. During the 1960 also begin to appear memorials dedicated to the path of life and creative work of people associated with the development of aviation. In 1970-1980 years held the second phase of development and the rapid growth of aviation museums in Ukraine profile. Most of these museums have departmental in nature and organized volunteer at various government and academic institutions, enterprises and educational institutions. Along with aircraft in the 1950-1970. Actively followed the development of space industry, causing the appearance of the first museums outer profile, among which are the Museum of the History of Cosmonautics, museums with some of the museum space and historic- memorial.

Key words: aviation-space museum, aircraft, aircraft repair company, aviation, aircraft, pilot, aerospace, missile.

Постановка проблеми. Дослідження історії науково-технічного прогресу неможливе без виявлення, збереження, вивчення та популяризації пам'яток науки і техніки. Збережені в музеях пам'ятки науки і техніки стають складовою частиною національної

історико-культурної спадщини. Вони вказують на результати творчої діяльності як відомих вчених та інженерів, так і невідомих майстрів. В даній статті була поставлена проблема дослідження історичних передумов виникнення музеїв авіації та космо-

навтики в Україні за радянських часів та початок формування мережі музейних закладів авіаційно-космічного профілю. Саме тому тема цього дослідження стала сьогодні актуальною.

Аналіз актуальних досліджень. Технічні музеї, зокрема й музеї авіації та космонавтики, документують людську працю, творчі та виробничі процеси, сприяють естетичному і культурному вихованню молоді, допомагають осмислювати сучасне через минуле, що досягається в процесі музейної комунікації. Дослідження радянських музейних закладів з авіаційної та космічної тематики на Україні є необхідним засобом для відтворення історії музейної справи в українській науковій історіографії, подальшого формування та розвитку державної музейної мережі в сучасних політико-економічних умовах. Досі цьому питанню не приділялося достатньої уваги і тому в українській історіографії знайти наукові праці в цьому напрямі дуже складно. В роботі були використані документи із архівів музейних установ [3; 18; 19; 22; 23], а також розглянуті друковані матеріали в періодичних виданнях [6; 10; 12; 16; 32], збірки текстів виступів на наукових конференціях [11; 28] та інша друкована продукція, що видається музейними закладами [13].

Мета статті полягає в дослідженні передумов виникнення, процесу історичного розвитку та етапів формування музеїв авіаційно-космічного профілю в Україні з середини ХХ ст., систематизація матеріалів по даній проблемі.

Виклад основного матеріалу. Перші музеї історії авіації та космонавтики почали з'являтися за радянських часів з II пол. ХХ ст. і з часом вже складали окрему профільну групу в системі класифікації музейних установ. Їх виникненню зумовила ціла низька чинників політико-економічного та суспільно-культурного характеру. Кінець 40-х – початок 50-х рр. стали епохою гігантського ривка в авіаційній галузі, процес розвитку якої йшов і на Україні як складової частини Радянського Союзу. Українське управління цивільної авіації займало одне з перших місць у аерофлоті по кількості і протяжності повітряних ліній, перевозці пасажирів. Для обслуговування, ремонту, модер-

нізації й подовження ресурсу літаків, вертольотів та двигунів до них, у багатьох містах України були створені авіаційно-ремонтні підприємства. Літакобудівна промисловість нашої держави була зосереджена на головних авіаційних заводах у Харкові та Києві. Бурними темпами розвивався і авіаційний двигунобудівний комплекс, науково-виробничим центром якого стало місто Запоріжжя з підприємством «Мотор Січ» та конструкторським бюро «Прогрес». Провідними навчальними закладами в системі державної освіти України, які випускали фахівців авіаційного профілю були Харківський авіаційний інститут та Київський інститут цивільної авіації. Крім того діяло декілька середніх спеціальних навчальних закладів цивільної авіації.

Невдовзі після Другої світової війни між Радянським Союзом та колишніми союзниками з антигітлерівської коаліції розпочалася «холодна війна» і вже у 1950-х роках СРСР зіткнувся з погрозою реальної війни з США та її союзниками. На території Західної Європи були розміщені військові бази НАТО. Тоді для захисту держави уряд СРСР віддав перевагу створенню зенітно-ракетного озброєння та розвитку міжконтинентальних балістичних ракет [15, с. 417-418]. Так, з початком формування системи протиповітряної оборони Радянського Союзу, як окремого виду збройних сил, авіація значно зменшує темп свого розвитку. В державі відбувається обмеження грошових субсидій на авіаційну галузь, скорочення військової авіації, її частин та підрозділів. На фоні цих подій в суспільстві виникла необхідність у дослідженні, збереженні та популяризації авіаційної спадщини, зріс інтерес до історії авіації.

Після постанови ЦК КПРС «Про підвищення ролі музею у комуністичному вихованні трудящих», де були поставлені нові задачі професійно-технічного навчання і трудового виховання, яким мали сприяти музейні установи окремих галузей науки й техніки, з середини 1960-х рр. в УРСР на авіаційних підприємствах з ініціативи своїх робітників почали з'являтися перші громадські музеї бойової і трудової слави заводів. В 1963 р. у м. Харкові відчинив свої двері для відвідувачів Музей історії цивільного

повітряного флоту – перший музей авіаційного профілю на Україні [12, с. 1]. Згодом, 17 вересня 1966 р. на території Харківського авіаційного заводу був відкритий «Музей бойової та трудової Слави» підприємства [13, с. 2].

Авіаційні музеї починають виникати і на підприємствах столиці УРСР в м. Києві. Так, 28 жовтня 1963 р. за підписом О.К. Антонова – відповідального керівника Авіаційного науково-технічного комплексу була прийнята постанова «Про створення Музею історії організації» [22], який офіційно відкрили 30 квітня 1967 р. У 1965 р. відкрився Народний музей трудової слави та історії техніки Київського заводу № 485 ім. Артема [28] з виробництва авіаційних керованих ракет класу «повітря-повітря», автоматизованих комплексів для їх технічного обслуговування, а також приладів та обладнання для усіх типів авіаційних літальних апаратів. При Будинку культури Київського заводу «Арсенал», на якому було освоєно виробництво авіаційних прицілів, тренажерів, оптико-механічних станцій для юстирування і вивірення радіо командних систем наведення балістичних ракет першого покоління, в 1967 р. був організований музей історії заводу [4, с. 186].

Однією з різноманітних форм увічнення пам'яті та прославлення відомих людей України, пов'язаних з розвитком авіації, було створення як окремих меморіальних музеїв, так і меморіальних експозицій, як однієї із складових частин музеїв іншого профілю. Так, 26 листопада 1968 р. у с. Осипенко Бердянського району Запорізької області було відкрито історично-краєзнавчий музей імені Героя Радянського Союзу П.Д. Осипенко [9, с. 317], в якому поряд з експонатами, присвяченими льотчиці, була розміщена й історично-краєзнавча частина експозиції музею.

70-80-ті рр. ХХ ст. ознаменували другий етап розвитку музеїв авіаційного профілю в Україні. Переважна більшість цих музеїв мала відомчий характер і була організована на громадських засадах. Серед музеїв авіації того часу виділяються три основні групи: музеї заводів чи підприємств авіаційної галузі; музеї навчальних закладів та меморіальні музеї. Музеї першої групи були задума-

ні як музеї історії підприємств [31, с. 170]. 9 вересня 1970 р. відкрився Народний музей революційної, бойової та трудової слави Київського авіаційного заводу. В 1983 р. на суспільних засадах був заснований Музей історії Чугуївського авіаційно-ремонтного заводу [1, с. 9]. Також був організований заводський музей і на Одеському авіаційно-ремонтному підприємстві.

Головною метою створення громадських музеїв при навчальних закладах було забезпечення наочності та предметності процесу викладання і підготовки кадрів. До цієї групи належать музеї шкіл, середніх спеціальних та вищих навчальних закладів. У 70-80-х рр. значну увагу в школах приділяли краєзнавству та військово-патріотичному вихованню. Учні приймали активну участь у численних походах та Всесоюзній туристсько-краєзнавчій експедиції. Матеріали пошукової роботи учнів стали основою для створення багатьох шкільних музеїв бойової слави військових округів, полків і окремих родів військ. Так, на початку 80-х рр. був створений Музей бойової слави 5-го гвардійського Червонопрапорного Севастопольського полку авіації далекої дії у середній школі № 44 м. Дніпропетровська [16, с. 34]. 19 квітня 1985 р. був відкритий Музей Бойової слави 135-го Вітебського бомбардувального авіаційного полку при Харківській ЗОШ № 37. У місцевій школі в с. Бохоники, неподалік від Вінниці, був відкритий Музей 88-го винищувального авіаційного полку [2, с. 11].

Були й такі випадки, коли музеї створені на громадських засадах через деякий час переходили до державної власності. Такі музеї мали унікальні колекції й розміщувалися в пам'ятках архітектури, а працівниками цих музеїв були досягнуті значні результати в науковій та просвітницькій роботі. Прикладом такої трансформації був Музей авіації ім. О.Ф. Можайського при Вороновицькій середній школі № 1 ім. О.Ф. Можайського Вінницького району. Школа розташовувалась в палаці, де в 1869-1876 рр. жив винахідник першого в світі літака. В пам'ять перебування О.Ф. Можайського у с. Вороновиці 7 травня 1971 р. в приміщенні палацу було засновано музей авіації [18]. Пізніше постановою колегії Мі-

ністерства культури УРСР від 29 лютого 1972 р. Музею авіації в с. Вороновиці було присвоєно найменування «Народний» [21]. А вже наказом Міністерства культури УРСР № 270 від 29 червня 1989 р. [33] музей отримав статус державного.

У справі поліпшення підготовки висококваліфікованих спеціалістів сприяла діяльність музеїв історії середніх спеціальних та вищих навчальних закладів, які почали з'являтися вже на початку 1970-х рр. Музеї діяли в структурі навчально-виховної роботи навчальних закладів та були осередком збереження пам'яток їхньої історії, науки й техніки. В 1971 р. був створений Музей Чернігівського вищого військового авіаційного училища льотчиків, який розташовувався у клубі училища [14, с. 9], з 1973 р. вже приймав відвідувачів Музей історії Харківського вищого військового авіаційного училища льотчиків ім. двічі Героя Радянського Союзу С.І. Грицевця [34, с. 1]. У 1976 р. відкрився Музей історії Кременчуцького льотного авіаційного училища [7, с. 14], а трохи пізніше – Музей Криворізького авіаційного училища.

Після смерті в 1965 р. С.В. Гризодубова, одного із перших авіаконструкторів і льотчиків, студенти Харківського авіаційного інституту (ХАІ) та авіаційна громадськість м. Харкова звернулись до місцевої влади з проханням відкрити в кв. 2 по вул. Дзержинской, 54 б кабінет «Історії розвитку авіації в м. Харкові» с кімнатою-музеєм ім. С.В. Гризодубова [19, арк. 1]. Згідно наказу ректора інституту № 470 по ХАІ від 21 травня 1968 р. було створено комісію з прийому вказаного приміщення та розпочата робота з організації там Кабінету історії авіації Харківщини, офіційне відкриття якого повинно було відбутися напередодні ХХІV з'їзду КПРС в 1971 р., але музей почав приймати перших відвідувачів ще наприкінці 1970 р. [25, арк. 3].

Згідно наказу Головного командуючого військами вротиповітряної оборони № 100 від 18 грудня 1982 р. «Про упорядкування діяльності військових музеїв у Військах ППО» [23] і додатку до нього [27], наказувалось мати військовий музей Харківській військовій інженерній радіотехнічній академії ППО ім. маршала Радянського Союзу

Л.О. Говорова. З 26 квітня 1985 р. згідно наказу Начальника академії ППО «Про відкриття музею академії і заохочення особового складу» [24, арк. 1] був відкритий загальнодоступний музей академії.

Створення Музею історії і розвитку цивільної авіації при Київському авіаційному інституті (КАІ) розпочалось з комплектування його фондів згідно наказу № 5/інс від 14 вересня 1969 р. ректора М.Л. Голего. До його створення були залучені працівники та студенти інституту і вже 29 березня 1972 р. музей офіційно відкрили в приміщенні першого учбового корпусу КАІ [3].

У 70-80-х рр. у системі музейної мережі Української РСР була й велика кількість меморіальних музеїв, які зберігали меморіальні комплекси, пов'язані з життям та діяльністю тієї чи іншої видатної людини. Так, на одному із пам'ятних місць, в селі Воля Висоцька Жолківського (пізніше – Нестерівського) району Львівської області в січні 1979 р. відкрито меморіал і музей П.М. Нестерову, який знаходився поряд з обеліском [29, с. 3]. В 1914 р. П.М. Нестеров загинув під час бою над селом Воля Висоцька, застосувавши вперше в історії таранний удар в повітрі і тим самим заклавши початок повітряного бою.

В 1984 р., після смерті Генерального конструктора літаків сімейства «Анів» – О.К. Антонова, колектив Авіаційного науково-технічного комплексу очолив П.В. Балабуєв. Згідно з його наказу [26, арк. 1] у робочому кабінеті авіаконструктора був створений Меморіальний кабінет-музей О.К. Антонова, який відкрили в 1985 р.

Окрім громадських музеїв заводів чи підприємств авіаційної галузі, навчальних закладів та меморіальних були й інші поодинокі види музеїв авіаційного профілю. Так, в результаті популярності планерного спорту серед населення, 14 листопада 1970 р. відкрився Музей планеризму, який розміщався в одній із кімнат туристичної бази «Примор'я» в селищі Коктебель [8, с. 11-12].

Поряд з авіацією у 50-70-х рр. активно йшов процес розвитку іншої галузі техніки – космонавтики. Освоєння космічного простору Радянським Союзом сприяло розвитку

науки й техніки, а також укріпленню обороноздатності країни. Оскільки запуски супутників і космічних кораблів розглядалось тоді не тільки як досягнення науково-технічного прогресу, але і як переконливі політичні акції, зміст яких – укріпити державний престиж. Із становленням вітчизняної ракетно-космічної галузі були пов'язані й такі великі науково-промислові центри як Харків та Дніпропетровськ. Розвиток ракетної техніки призвів до необхідності серійного виробництва апаратури систем забезпечення запусків ракет, систем контролю за станом бортової автоматики та систем управління. Завдяки діяльності у цій сфері заводу «Електроприладобудування» (НВО «Комунар»), державного приладобудівного заводу ім. Т.Г. Шевченко і Дослідно-Конструкторського Бюро-692 (НВО «ХАРТРОН»), саме м. Харків стало одним із передових проектних і виробничих центрів. До середини 1960-х рр. практично всі ракетні комплекси, що знаходились на бойовому чергуванні, були озброєні ракетами, виготовленими на Дніпропетровському «Південному машинобудівному заводі». Розробкою ракет безпосередньо при заводі займалося конструкторське бюро «Південне» на чолі з М.К. Ягелем. У ці ж роки на «Південмаші» було організовано серійне виробництво супутників, а на базі бойових ракет дніпропетровські ракетники створили носії «Космос», «Космос-2» («Інтеркосмос»), сімейство «Циклонів», завдяки яким були виведені на навколосезні орбіти різноманітні космічні апарати.

1960-1970-ті рр. ХХ ст. стали справжнім «космічним бумом» в СРСР. Мало не щодня здійснювалися запуски космічних апаратів, відбувалися сміливі експедиції до інших планет, а космонавти були народними героями. Тому і не дивно, що саме у ці роки почали з'являтися перші музейні заклади космічного профілю. При усій різноманітності тем, яким присвячені музеї космонавтики, їх можна розподілити на три основні групи. Найбільшу групу складають безпосередньо музеї історії космонавтики, до яких відносяться музеї історії підприємств космічної промисловості та центрів наземних служб космонавтики. Так, на Дніпропетровському виробничому об'єднанні «Південно-

му машинобудівному заводі» був створений Музей революційної, бойової і трудової слави. Завдяки працівникам Харківського державного приладобудівного заводу ім. Т.Г. Шевченко були зібрані, збережені й систематизовані архівні матеріали, спогади ветеранів праці, фотодокументи, які стали основою для створення заводського музею, який відкрили в 1982 р. [30, с. 44]. В 1980-х рр. був відкритий Музей трудової слави на Харківському заводі «Електроприладобудування» (НВО «Комунар»). До дня 30-річчя Дослідно-конструкторського бюро-692 (НВО «ХАРТРОН») у 1989 р. на підприємстві було організовано музей. В 1980-х рр. було засновано Музей Євпаторійського Центру далекого космічного зв'язку. З Центру вівся безперервний радіо і телевізійний зв'язок з космонавтами, які знаходились на орбіті, збиралася і оброблялася інформація з інших вимірjовальних пунктів, а також проводилися дослідження далекого космосу.

До наступної групи входять музеї з окремих питань космонавтики: музеї при школах та гуманітарних центрах позашкільного виховання. Матеріали таких музеїв, насамперед, відображали етапи і тенденції розвитку космонавтики. А переважна більшість цих музеїв висвітлювала життя та діяльність космонавтів.

Після трагічної загибелі 30 червня 1971 р. екіпажу космічного корабля «Союз-11» у складі командира корабля Г.Т. Добровольського й членів екіпажу В.М. Волкова і В.І. Пацаєва, Одеській школі № 10, де навчався майбутній космонавт, було присвоєно ім'я Г.Т. Добровольського. Саме тоді колектив школи вирішив створити меморіальну кімнату-музей пам'яті космонавта Г.Т. Добровольського, який відкрили 12 квітня 1972 р. В Одесі 17 травня 1987 р. був відкритий на тодішній обласній Станції юних техніків ще один Музей «Одеські сторінки в історії космонавтики» при Одеському обласному гуманітарному центрі позашкільного виховання. В 1980-х рр. з ініціативи школярів та вчителів був створений Музей космонавтики при Київській школі № 126 [5, с. 3]. «Всё большее развитие получают музеи космонавтики в городе Житомире – родине основополож-

ника практической космонавтики Сергея Павловича Королёва. Одним из первых возник школьный музей С.П. Королёва, созданный в СШ № 20. Другой музей космонавтики создан в школе № 24 г. Житомира. В нём собран интересный материал по истории космических исследований» [11, с. 67-68].

Виділяються в особливу групу й музеї історично-меморіального характеру, які присвячені окремим видатним діячам космічної науки й техніки. Так, в 1960-х рр. відкритий Меморіальний музей М.І. Кибальчича на батьківщині вченого в м. Короп Чернігівської області [17, с. 65]. Саме Микола Іванович вперше запропонував проект побудови цілком нового ракетно-динамічного апарату, прообраз сучасних пілотованих ракет. 1 серпня 1970 р. у м. Житомирі відкрився Меморіальний будинок-музей засновника практичної космонавтики академіка С.П. Корольова [10, с. 3]. Наприкінці 1970-х рр. в будинку колишньої 2-ої Полтавської чоловічої гімназії (нині – Полтавський державний педагогічний інститут ім. В.Г. Короленка), де в 1910-1916 рр. навчався Ю.В. Кондратюк (О.Г. Шаргей) – один із піонерів теорії космічних польотів, зусиллями студентів та викладачів була створена Кімната-музей Ю.В. Кондратюка [20, с. 15].

Серед музеїв космічного профілю є дуже цікавий й унікальний випадок, коли Музей космосу був парадоксально розташований у давній дерев'яній церкві. Музей був створений в 1979 р. у складі історично-культурного заповідника «Переяслав» м. Переяслав-Хмельницький Київської області [32, с. 10]. Науковий колектив музею врятував від знищення В'юницьанську дерев'яну церкву – пам'ятку архітектури 1833 р., яку було перенесено до заповідника та реставровано в 1977 р. Щоб не дуже драгувати своїм вчинком комуністичну владу працівники заповідника вирішили розгорнути в приміщенні церкви експозицію про космічні перемоги СРСР, поєднавши старовину і прогрес.

З початком освоєння космосу відкрилися, по суті, й нові естетичні можливості мистецтва – мистецтва космічного. Минуло не багато часу і перші роботи живопису та графіки ряду художників-космістів, які широко

зображують космічні сюжети, починають з'являтися на виставках та в музеях. Тому, хотілось би відзначити у даній статті ще один дуже цікавий музей, художнього за профілем й космічного за змістом. В м. Сокалі Львівської області в 1985 р. було відкрито на громадських засадах художній музей «Героїв Космосу». У цьому музеї були зібрані оригінали робіт художників-космонавтів В. Джанібекова, О. Леонова, одного із засновників космічного мистецтва Б. Смирнова-Русецького та художників-космістів світу. Поряд з картинами в експозиції присутні і подаровані космонавтами речі, які побували в космосі [6, с. 36-37].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, створення, формування та розвиток мережі музеїв авіації і космонавтики в Україні розпочався за радянських часів у другій половині ХХ ст. Їх виникненню зумовила ціла низька чинників політико-економічного та суспільно-культурного характеру. Перші авіаційні музеї з'являються на підприємствах і в установах авіаційної галузі. Це були своєрідні музеї та музейні кімнати, які пов'язували з революційними, бойовими й трудовими традиціями своїх організацій. Також у 1960-х рр. починають з'являтися меморіальні комплекси присвячені життєвому шляху і творчій діяльності людей пов'язаних з розвитком авіації. 70-80-ті рр. ХХ ст. ознаменували другий етап становлення і бурхливого росту музеїв авіаційного профілю в Україні. Переважна більшість цих музеїв мала відомчий характер і була організована на громадських засадах при різних державних і наукових установах, підприємствах та навчальних закладах. Поряд з авіацією у 1950-1970-х рр. активно йшов процес розвитку космічної галузі, що спричинив появи перших музейних закладів космічного профілю, з поміж яких виділяються музеї історії космонавтики, музеї з окремих питань космонавтики та музеї історично-меморіального характеру. Але серед музеїв космонавтики трапляються й виключення, коли якийсь із музейних закладів не можна віднести до тієї чи іншої означеної групи.

Перспективи подальших досліджень полягають у тому, щоб розкрити мережу українських музеїв авіаційно-космічного профі-

лю, проаналізувати етапи їх становлення, наукову й культурно-освітню діяльність. Тому подальший розвиток даної теми може бути розглянуто в більш детальній науковій праці, пов'язаній з розвитком в цілому музейної справи в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горбунов Д. Хранитель музею та біографії / Дмитро Горбунов // Крила України. – 2006. – № 33 (352). – С. 9.
2. Данильчук Т. Навіки в пам'яті / Тамара Данильчук // Крила України. – 2003. – № 35 (197). – С. 11.
3. Історія Музею НАУ: коротка історична довідка // Архів Музею Національного авіаційного університету. – 2 арк.
4. Киев: Энциклопедический справочник / [под ред. А.В. Кудрицкого]. – К.: Гл. редакция Украинской Советской Энциклопедии, 1986. – 768 с.
5. Киресв А. Добридень, небо! / А. Киресв // Зірка. – 1986. – № 15 (5006). – С. 3.
6. Кулиняк Д. Від Ікара – до Гагаріна / Данило Кулиняк // Соціалістична культура. – 1986. – № 11 (767). – С. 36-37.
7. Лазарев В. «Без пам'яті про минуле – немає майбутнього» / Володимир Лазарев // Крила України. – 2004. – № 19 (233). – С. 14.
8. Лесина Н.П. Музей планеризма. Гора Клементьева: [путеводитель] / Н.П. Лесина, Л.П. Печерикина. – Симферополь: Таврия, 1979. – 96 с., ил.
9. Літопис комуністичного будівництва. Хроніка найважливіших подій в Українській РСР (1963-1970 рр.) / [відпов. ред. П.М. Калениченко]. – К.: Наукова думка, 1986. – 424 с.
10. Ломачук І. Будинок-музей С.П. Корольова / І. Ломачук // Радянська Україна. – 1970. – № 178 (14868). – С. 3.
11. Мисечко Б.Н. Школьные музеи космонавтики / Б.Н. Мисечко // Человек и космос: межреспуб. конф. музеев космонавтики, 14-16 мая 1991 г. в г. Житомире: [сб. текс. выст.]. – Житомир, 1993. – С. 67-68.
12. Музей авиаторов // Авиатор Урала. – 1963. – № 36 (1245). – С. 1.
13. Музей истории ХАЗ: [буклет]. – Х.: типография ХГАПП, 2010. – 8 с.
14. Музей под открытым небом // Крила України. – 2008. – № 45 (450). – С. 9.
15. Остапенко Ю.А. Вожди и самолёты / Юрий Андреевич Остапенко. – М.: Изд-во «Воздушный транспорт»; Общество авиастроителей, 2009. – 584 с.
16. Павленко В. Героям гвардійського полку / В. Павленко // Пам'ятники України. – 1983. – № 3 (75). – С. 34.
17. Памяти ученого-революционера // Советский музей. – 1984. – № 5 (79). – С. 65.
18. Паспорт Музею авіації ім. О.Ф. Можайського Вороновицької СШ № 1 // Архів Вороновицького музею історії авіації та космонавтики України. – 4 арк.
19. Письмо № 2911 от 31.03.1967 г. зам. председателю Киевского райисполкома г. Харькова тов. Парфенову П.С. от ректора ХАИ // Архів Меморіального музею-квартири сім'ї Гризодубових. – 1970-1992. – Кн. 1. – 178 арк.
20. Полтава. Книга для туристов / Г.А. Антипович, В.Е. Волошина, В.П. Жук и др. – Х.: Прапор, 1981. – 183 с., ил.
21. Посвідчення Музею історії авіації смт. Вороновиці Вінницького району з присвоєння найменування «Народний музей» від 29 лютого 1972 р. // Архів Вороновицького музею історії авіації та космонавтики України. – 1 арк.
22. Постановление «О создании истории организации». 1963 г. // Архів Народного музею історії Авіаційного науково-технічного комплексу ім. О.К. Антонова. – 1 арк.
23. Приказ Главнокомандующего войсками ПВО № 100 от 18 декабря 1982 г. «Об упорядочении деятельности военных музеев в Войсках ПВО» // Архів Музею Харківського університету Повітряних Сил ім. І. Кожедуба. – 1 арк.
24. Приказ Начальника военной инженерной радиотехнической академии ПВО им. Маршала Советского Союза Говорова Л.А. от апреля 1985 г. «Об открытии музея академии и поощрении личного состава», г. Харьков // Архів Музею Харківського університету Повітряних Сил ім. І. Кожедуба. – 5 арк.
25. Приказ № 470 по ХАИ от 21 мая 1968 г. // Архів Меморіального музею-квартири сім'ї Гризодубових. – 1970-1992. – Кн. 1. – 178 арк.
26. Приказ «О создании кабинета-музея О.К. Антонова», 1984 г. // Архів Народного музею історії Авіаційного науково-технічного комплексу ім. О.К. Антонова. – 2 арк.
27. Приложение к приказу Главнокомандующего Войсками ПВО № 100 от 18 декабря 1982 г. «Выписка из перечня объединений, военно-учебных заведений и воинских частей центрального подчинения, в которых разрешается иметь военные музеи» // Архів Музею Харківського університету Повітряних Сил ім. І. Кожедуба. – 2 арк.
28. Рубан М.В. Досвід роботи Народного музею трудової слави та історії техніки ДАКХК «Артем» / М.В. Рубан // Український технічний музей: історія, досвід, перспективи: 3-я Всеукр. наук.-практ. конф., 20-21 трав. 2004 р.: зб. текстів виступів. – К., 2004. – С. 86-88.
29. Руденко А. Взлёт в бессмертие. Открытие мемориала П.Н. Нестерова / А. Руденко // Воздушный транспорт. – 1979. – № 6. – С. 3.
30. 75 лет с именем Т.Г. Шевченко. Очерк истории завода / [гл. ред. Ю.И. Загоревский]. – Х.: Крок, 1997. – 256 с.
31. Семененко Т.Н. Создание новых музеев в СССР (По материалам периодики 1979-1983 гг.) / Т.Н. Семененко // Музейное дело в СССР. Музейная сеть и проблемы её совершенствования на современном этапе: сб. науч. тр. – М., 1985. – С. 161-176.
32. Тригуб В. Єдиний у світі музей космосу в церкві! / Віктор Тригуб // Музеї України. – 2008. – № 1 (25). – С. 10.
33. Уніфікований паспорт Музею історії авіації та космонавтики України. 15.01.2000 р. // Архів Вороновицького музею історії авіації та космонавтики України. – 4 арк.
34. Якименко С. Визначили краєвих / С. Якименко // За авіакадри. – 1973. – № 18 (475). – С. 1.